

**ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ
ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Зазначена тема пригортала увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників, починаючи з кінця ХІХ - початку ХХ ст. Це пояснюється надзвичайною важливістю обраної теми та бурхливим розвитком буржуазних і торгово-промислових відносин у другій половині ХІХ ст. в більшості країн Європи, в тому числі в Україні та Росії. В останній ці процеси були пов'язані з відміною кріпосництва та запровадженням нових економічних та правових відносин. Все це потребувало наукового об'рунтування та всебічного аналізу.

Для розвитку активної зовнішньої торгівлі України були всі передумови. З кінця 20-х років ХІХ ст. в Україні з'являється цукрова промисловість, яка притягнула до себе увагу крупних землевласників на відміну від дрібних, які пов'язали свої інтереси з 'уральництвом, яке дозволяло реалізовувати залишки зернових продуктів. Подальша еволюція промисловості в Україні полягала в тому, що промисловість все більше емансипувалась від латифундного господарства. Економічні реформи дали поштовх для розвитку нових галузей виробництва. Так, наприкінці ХІХ ст. значно розвинулася борошномельна, пивоварна, тютюнова промисловість. При чому підприємства концентрувалися вже у крупних міських центрах: Київ, Черкаси, Бердичів, Умань, Рівне, Вінниця, Проскурів, Біла Церква, які знаходилися поблизу залізниць.

Для України характерною рисою було розпорощення промисловості в сільській місцевості поблизу сільськогосподарських підприємств або джерел палива (лісу). У відношенні ринків збуту своїх продуктів Україна поставлена була в гарні умови, оскільки мала в своєму розпорядженні близькі різноманітні ринки. На відстані 200 верст від кордону Подільської губернії знаходився важливий експортний ринок - Одеса, а на відстані 250 верст від кордону Київської області - Миколаїв. До Балтійського моря Україна мала вихід переважно через Кенігсберг, який знаходився на відстані 425 верст від кордону Волинської губернії, а також через Данциг

та інші балтійські порти Росії. Саме з цих територіальних переваг і почалося дослідження зовнішньоекономічної діяльності. Першими дослідниками зовнішньоекономічних зв'язків українських губерній були окремі фахівці-інженери, будівельники, юристи, економісти¹.

Досліджувати історію української економіки взагалі складно через брак статистики, а зовнішню торгівлю особливо. Причина-як загальна, так і властива саме Україні. По торгівлі України з регіонами імперії та з закордоном в роки до Першої світової війни офіційних даних мало. Тому зовнішню торгівлю України дослідники визначали через торгівельні перевезення залізницею та вантажно-розвантажувальні роботи в українських портах на Чорному та Азовському морях. Але навіть цих даних по Західній Україні нема, бо залізничні архіви цього регіону було спалено під час Першої світової війни.

Навіть у країнах з розвинутою статистичною базою дані стосовно міжрегіональної торгівлі та торгівлі окремих регіонів з іншими країнами не такі доступні й надійні, як статистика міжнародної торгівлі. Дані щодо зовнішньої торгівлі України дуже відрізняються за доступністю. Наприклад, на початку 20-го століття Україна була відносно вільною у зовнішній торгівлі, а за Сталіна всі рішення щодо цього приймалися виключно в Москві. Немає (та й навряд чи були) офіційних окремих документів про міжрегіональну та міжнародну торгівлю України.

З відлигою кінця 50-х- початку 60-х з'явилася певна можливість і для Києва у вирішенні питань дослідження зовнішньої торгівлі України. За цей період з'явилися деякі нові дані. Однак у 70-х роках перед дослідниками знову опустили завісу.

Деяким дослідникам здавалося правомірним порівняння даних лише за два періоди: один - напередодні Першої світової війни, другий належить до кінця XIX ст. Дані за дореволюційний період стосуються лише України, яка знаходилася під царською владою. Останні дослідження радянського періоду ми маємо лише за початок 90-х років XX ст. Але досвід свідчить про те, що за наступні 10-15 років в українській історичній літературі не сталося якихось суттєвих змін, які б змінили цю ситуацію.

На актуальність дослідження даної теми вказує провідний український дослідник періоду кінця XIX- початку XX ст. доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України Реєнт О.П. в таких працях, як наприклад: „Деякі проблеми історії України XIX- початку XX століття: стан і перспективи наукової розробки”// Проблеми історії України XIX- початку XX століть. Збірник наукових праць відділу історії України XIX- початку

XX ст. Інституту історії України НАН України. Вип.І.-К., 2000 р. ².

В своїй статті „Теоретичні аспекти дослідження історії Першої світової війни” у четвертому випуску видання „Проблеми історії України XIX-початку XX століть” - К., 2002, О.П.Реєнт серед ключових проблем, які досі чекають на подальше вивчення називає такі: соціально-економічний розвиток українського суспільства у 1914-1918 рр., морально-психологічний стан останнього „в усіх його проявах і мозаїчній динаміці тощо”. Крім того, історик підкреслює, що, з точки зору джерелознавчої, неабиякий ефект може дати комплексне дослідження періодичних видань, „які в той час були єдиним засобом масової інформації і відігравали істотну роль у формуванні громадської думки” ³.

Важливим також є дослідження Реєнта О. Україна в імперську добу (XIX-початок XX ст.)-К.: Інститут історії України НАН України, 2003.-340 с. У четвертому і п'ятому розділах монографії О.П. Реєнт висвітлює соціально-економічний розвиток України. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними тектонічними зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні ⁴. Відбулися зміни у соціально-економічному розвитку України XIX- початку XX ст., зокрема в аграрному секторі, промисловості, фінансах, торгівлі та у сфері праці. „Концентрація виробництва, капіталів, робочої сили на підприємствах України дозволила швидкими темпами здійснити промисловий переворот”, робить висновок автор, а потім і модернізацію технологічних процесів та вийти на рівень повноправних учасників світового ринкового процесу” ⁵.

Реєнт ґрунтовно визначив найбільш характерні риси історії України в імперську добу (XIX-початок XX ст.). Аргументовано розповідаючи про асиміляторську політику чужих імперій на українських землях в досліджуваній період О.П.Реєнт підкреслює, що „Російська і Австрійська імперії були політичними державами” ⁶. Головним чином саме від способу розв'язання національного питання залежала їхня подальша доля, територіальна цілісність, економічна могутність. Колонізаторська за своєю спрямованістю й сутністю політика російського як і австрійського урядів прирікала українців на обслуговування інтересів метрополії. Не в останню чергу це стало можливим через нерівномірність, багатовимірність розвитку основних етнонаціональних і, до певної міри, етноконфесійних спільнот. Слід зауважити, що розгляд цього важливого аспекту модерної історії саме як історичного і соціально-політичного явища потребує ґрунтовного і міждисциплінарного вивчення. (див. М.В.Кугутяк, І.С.Монолатій-УІЖ,№4, 2003) ⁷.

Як підкреслював доктор історичних наук С.В. Віднянський, одним із найскладніших предметів наукового дослідження є міжнародні відносини взагалі та зовнішня політика окремих держав зокрема. Ця проблематика поєднує в собі комплекс системних складових всесвітньої та національної історії. Вона вимагає обрання відповідних методичних підходів порівняльного (компаративного) дослідження, системного й структурно-функціонального аналізу зовнішньої економічної діяльності і політики⁸.

Дореволюційна література про зовнішню торгівлю і особливо про сільськогосподарський експорт досить значна. Концепція про визначення ролі держави у зростанні зовнішньої торгівлі країни отримала розвиток у працях В.І.Покровського, П.В.Струве, М.Н.Соболева, П.П.Мігуліна та інших істориків і економістів⁹.

Деякі автори перебільшували вплив на зовнішню торгівлю залізничного будівництва. Вони вбачали у розвитку транспортних засобів основну причину різкого зростання хлібного експорту країни в пореформений час. Такою була точка зору А.І.Чупрова, І.С.Блюха, А.І.Скворцова, К.Ф.Дембовського та інших. Розвиток залізничної мережі впливав на розвиток сільськогосподарського експорту Росії, але він сам був наслідком капіталістичних відносин на селі.

Початок 80-х років XIX ст. в літературі, присвячений проблемам зовнішньої торгівлі. В цей час європейські країни переживали аграрну кризу. Внаслідок цієї кризи відбувалося стрімке падіння цін на сільськогосподарську продукцію, що призвело до появи нових економічних концепцій. Після завершення світової аграрної кризи видавалося багато праць, автори яких розглядали стан експортної торгівлі і старалися знайти способи її збільшення, досліджуючи стан її організації. Такі, наприклад, праці С.С.Бехтерева „Хозяйственные итоги истекшего сорокапятiletия.-СПб., 1911”, М.П.Федорова „Конкуренция балтийских и черноморско-азовских портов.-СПб., 1909”, М.Д.Челышева „Положение России на мировом хлебном рынке и об упорядочении нашей торговли хлебом за границей.-СПб., 1911” та інші. Майже всі ці автори доходять одного висновку, що всі проблеми хлібного експорту пов'язані з неправильною організацією експортної торгівлі: фальсифікація експортерами якості вивозимого зерна, не облаштованість портового господарства, розпорощення під впливом залізниць і банків старого крупного торгового капіталу.

Важливим також було дослідження правового забезпечення зовнішньої торгово-економічної діяльності українських земель. В цьому плані великий

доробок залишили видатні юристи, які окрім суто юридичних питань висвітлювали практику застосування тих чи інших правових норм. Перші спроби дослідити правові проблеми та відкрити курс торгового права, в вигляді додаткового курсу до цивільного права, були зроблені Цитовичем П.П. в 1873 р. в Новоросійському університеті, і Малишевым в 1875 р. у Санкт-Петербурзькому університеті, але залишені були на самому початку. Ініціатива запровадження особливої кафедри торгового права належала Училищу правознавства (1883).

Університетський статут 1884 р. встановив спеціальну кафедру торгового права на всіх юридичних факультетах. В результаті з'явилися посібники: А.Башилова «Русское торговое право», 1888; незавершено); В.Некрасова «Торговое право», 1896, Г.Шершеневича «Учебник русского торгового права», 1896 и 1899, П.Цитовича «Учебник торгового права», 1891, де подається огляд існуючої практики зовнішньоекономічних операцій. Ще раніше М.Цитович видав «Лекции по торговому праву» (1873). На найбільш капітальних працях М.Цитовича та Г.Ф.Шершеневича не міг не позначитися недостатній зміст юридичного матеріалу в російському торговому законодавстві, тоді як на Заході саме кодифікації викликали пошук розробку торгового права. П.Цитович в своїх побудовах виходив або з норм іноземних кодексів, або з теоретичних положень, і накреслена ним картина торгово-юридичного побуту не зовсім відповідала російській дійсності.

Шершеневич Г.Ф. наповнював свій курс положеннями та прецедентами загальногромадянського права і даними російської та української судової практики по торговим справам, яка рідко базувалася на нормах російського торгового звичаєвого права. Чинне законодавство покладало на біржові комітети «составление сводов торговых обычаев», але спроби, які робились в цьому напрямку Петербурзьким біржовим комітетом, були безуспішними (див. Золотарьов, «Соображения о способах и порядке кодификации торговых обычаев», 1877). На той час один лише Ризький біржовий комітет збирав і кодифікував торгові звичаї місцевої біржі і періодично друкував їх в додатках до опублікованих ним німецькою мовою щорічних звітах. Спроба юридичної розробки торгових звичаїв була зроблена в «Очерках по русскому торговому праву», (1895). А Мартенсом був виданий «Опыт комментария русского торгового права на основании судебных решений» (1880).

Важливий інтерес для дослідження історії розвитку правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності представляють монографії

по торговому праву: Шершеневича Г.Ф. «Система торговых действий» (1888); Нісселовича В. «О торговых книгах» (1893); праці Гордона та Рабіновича в галузі приватного залізничного права; Ф.»Гельбке Торговое право и гражданское уложение» (1884). Останній висловлювався за включення матеріалу торгового права до загального цивільного положення. Така єдність приватного права відстоювалася Пахманом, Шершеневичем та іншими і запроваджувалася обнародуваням в 1899 р. проектом зобов'язального права, виробленим комісією по складенню цивільного положення. За особливості торгового права стояли також юристи Петражицький, Тур, Удинцев та інші. В ці ж роки російською мовою було перекладено працю Гарейса «Германское торговое право» (1893), що була одним з історичних документів по вивченню історії правового забезпечення зовнішньоекономічної діяльності торгових партнерів України.

Історії становлення торгового судочинства присвячений був також розділ в «Курсе гражданского судопроизводства» О.Малишева. Сюди ж відносяться ще праці: О.Малишев «Исторический очерк конкурсного процесса» (1871); Г.Гольмстен, «Исторический очерк русского конкурсного процесса» (1888); Г.Шершеневич «Конкурсное право» (1898); В.Вільсон, «Судебная практика по делам о торговых администрациях и несостоятельности» (1897). Існував також ще короткий «Учебник торгового права и судопроизводства» І.Вальдберга (1899).

По історії виникнення і розвитку вексельного права є значна література, яка вказана в статті “Вексель” в праці М.Бараца «Курс вексельного права в связи с учением о векселях и вексельных операциях 1893”. Ця велика праця особливо цінна вказівками на тогочасну практику російського торгового світу. Корисні також його ж праці «Задачи вексельной реформы в России» (1896); «О новом проекте устава о векселях» .

До найбільш відомих і фундаментальних вчених в цей період, на думку більшості вчених, відноситься Г.Ф.Шершеневич, який все своє життя присвятив вивченню становлення торгового права і написав чималу кількість праць з даної проблематики. Окрім того, його підручники з торгового права і зараз дуже активно перевидаються, використовуються як студентами так і викладачами вузів і стали класикою торгового права Росії початку ХХ ст ¹⁰.

Таким чином, дореволюційна література не розкривала до кінця дійсних причин зростання сільськогосподарського експорту країни в розгляд-

---

даємий період. Велику наукову цінність представляє значний фактичний і статистичний матеріал, який міститься в багатьох дореволюційних виданнях: В.М.Бензин „Хлебный экспорт России.-Пгр, 1915», А.К.Брошниковский «Условия сбыта русских хлебов за границу.-Пгр., 1914», С.А.Крушевицкий «Обзор коммерческой деятельности южно-русских портов.-Х., 1910».

В радянський період автори праць про економічний розвиток Росії напр. ХІХ- на поч. ХХ ст. приділили велику увагу розвитку виробництва в країні, показали його визначну роль у розвитку як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. Однак, радянські дослідники порівняно мали займалися вивченням безпосередньо зовнішньоекономічної діяльності Росії і з'ясуванням її ролі у світових економічних процесах. Особливий інтерес представляло для багатьох вчених дослідження історії хлібної експортної торгівлі Росії, яка відігравала важливу роль у зовнішньоекономічній діяльності різних народів імперії.

З усіх праць, присвячених історії зовнішньої торгівлі Росії варто відзначити книгу С.А.Покровського „Внешняя торговля и внешняя торговая политика России.-М., 1947”. З праць, присвячених історії зовнішньої торгівлі через порти Чорного і Азовського морів найбільш значимою є монографія В.А.Золотова „Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60-90-е годы ХІХ в.-Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. Ун-та, 1966» та дослідження його учнів ¹¹. На підставі великого фактичного і статистичного матеріалу автор зробив ряд цікавих висновків.

Питанням експорту хліба через південні порти напр. ХІХ-на поч. ХХ ст. присвячені праці: Ф.П. Кунцевича «Экспорт хлеба за границу и его влияние на развитие зернового хозяйства в Таврической губернии в конце ХІХ-начале ХХ ст.» В Збірнику: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1968 г.-Л., 1972, Д.Е.Шемякова «К вопросу о товарности зерново-го хозяйства Бессарабии в эпоху империализма (конец ХІХ в.-1917г)» \ \ Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1961 г.-Рига., 1963, які представляють значний науковий інтерес.

Вперше спробу виділити частку українських товарів у зовнішній торгівлі імперії здійснив Олександр Попов. Але для свого дослідження він брав статистичні дані не лише про розвиток торгівлі 9 українських губерній, а й Дону, Чорноземних губерній, що робить його висновки необ'єктивними ¹². Однак, ці дослідження не можуть претендувати на повне і вичерпне висвітлення усіх питань, пов'язаних з територіальними дослідженнями. Огляд

урядової політики щодо зовнішньої хлібної торгівлі здійснила Китанина Т.М. у книзі „Хлебная торговля России. Очерк правительственной политики. 1875-1914.-Л., 1975”¹³.

Для дослідження розвитку сільськогосподарського експорту велике значення мають праці радянських істориків і економістів, в яких висвітлюється зростання торгового землеволодіння на Півдні Росії: Р.Е.Карнаухова, А.В.Фадеева, В.К.Яцунського, П.А.Шацького, И.П.Хлистова та інші. Слід відзначити монографію економіста Измestьєвої Т.Ф. „Россия в системе европейского рынка. Конец ХХ-начало ХХ ст. (опыт количественного анализа).-М.: Изд-во МГУ, 1991.-192 с.», де подано докладний аналіз митної та податкової політики Російської імперії.

Таким чином, історіографія історії зовнішньоекономічної діяльності України в період до здобуття останньою державної незалежності досить чисельна і нараховує чимало наукових видань¹⁴. Але більшість видань аналізує зовнішньоекономічну діяльність Російської імперії, не виділяючи окремо українських земель. Між тим, виключна роль цього регіону у зовнішній торгівлі імперії визнається усіма дослідниками. Тому потрібні подальші дослідження економічної історії України на зламі ХІХ і ХХ ст.

---

¹ Авербах О.И. Законодательные акты, вызванные войной 1914 г. С Германией, Австро-Венгрией и Турцией. Законы, манифесты, рескрипты, указы правительствующему Сенату, распоряжения и постановления министров.-Вильно, 1915.-636 с.; Адамович В.И. Конспект лекций по торговому праву.-СПб., 1899.-254.; Анисимов А. Устав о пошлинах (Свод Зак. Т.У., 1895 г.с разъяснениями Сената).-СПб., 1900.-208.; Ансон В. Договорное право /Пер. с англ. -М., 1984; Асенков С. Спирт и его экспорт из России.-СПб.: Узд-во ред. журн. «Русск. экспорт, 1914.-15 с.; Балабан Я.С. Внешняя торговля и Юг России.-Одесса: Тип. Швейцара, 1915.-11 с.; Баханов А.Н. Деловая элита России 1914 г.-М.: РАН Инст-т Рос-ой истории.-М., 1994.-274 с.; Белявский П. Одесский порт.-Одесса: ТОСК, 1865; Бернштейн С. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем.-Одесса, 1881; Бланк М.Г. Сахарная нормировка и вывозная премоия.-СПб., 1901.-16 с.; Блюх И.С. Влияние железных дорог на экономическое состояние России в 5 т.- СПб.: Тип. М.О.Вольфа.-Т.2. Производство, потребление и торговля земледельческими продуктами; Т.3. Скотоводство; Т.4. Внешняя торговля; Брандт Б.Ф. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России (1900- 1901) в 2 Ч.: Ч.1. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе (1900-1901).-СПб., 1902; Ч.2. Торгово-промышленный кризис в России.-СПб. Тип. Киришбаума, 1904.-244; Бориневич А.С. Очерк хлебной торговли в Одессе.-Одесса, 1890; Брокль Л. Значение

вывозной премии в русской сахарной промышленности.-К., 1886.-18 с.; Денисов В.И.О желательном направлении финансовой и экономической политики в России.-СПб., 1912.-68 с.; Денисов В.И.Русская птицепромышленность. -СПб., 1913.-123 с.; Довнар-Запольский М.В.Русский вывоз и мировой рынок// Труды Юго-Западного отделения Российской экспортной палаты. Т.ХУ; Довнар-Запольский М.В. Зарождение министерств в России.-М.: Т-во И.Д. Сытина.б.р.в.-83 с.; Доппельмайер Г.Г.О необходимости принятия мер к уменьшению расходов по перевозке зернового хлеба и по продаже его в портах.Б.м.в., 1883.-40 с.; Дуссан И.В. Торговые сношения России с Францией.-К.: Тип. Чернова, 1918; Забаринский П. Хлебная торговля Одессы с 1878 по 1892 г.-Одесса, 1894; К вопросу о внешней торговле России во время войны. –Петроград: Тип. Андерсона и Лойцянского, 1916. – 68 с.; Качеджи-Шаповалов М.В. Учреждения, содействующие вывозной торговле.-СПб., 1913.-94 с.; Качеджи. 4 промышленные выставки.-СПб.-б.р.м.в.-135 с.; Крюков Н.А. Внешняя торговля России продуктами сельского хозяйства за десятилетие. 1901-1910 гг.-СПб., 1912.-99 с.83; Крюков Н.А. Яйцо и яичное дело.-Пг., 1915.-70 с.; Лященко П.И. Зерновое хозяйство и хлеботорговые отношения России и Германии в связи с таможенным обложением.-Пг., 1915.-293 с.; Марголин Д.М. Нужды нашего сахарного экспорта. – Киев: Тип. А.И.Гроссман, 1914//Труды Юго-Западного отделения экспортной палаты. Вып. XXII.; Попов О. Загальний характер української зовнішньої торгівлі в передвоєнні часи// Україна.-1926.-№ 5; Шейнов П. Торговый обмен между Россией и Турцией.-К., 1913.-36

² Реєнт О.П. Перша світова війна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми.-С.5-11)// Проблеми історії України XIX-початку XX століть. Збірник наукових праць відділу історії України XIX-початку XX ст. Інституту історії України НАН України. Вип. I-IV.-К., 2000-2002 рр.-С.6.
Вип. I.-К., 2000 р.-262 с.
Вип. II.-К., 2001 р.-284 с.
Вип. III.-К., 2001 р.-320 с.
Вип. IV.-К., 2002 р.-256 с.

³ Реєнт О.П. Проблеми історії України XIX- початку XX століть.-К., 2002.- Вип. IV.-С.5.

⁴ Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX-початок XX ст.).-К.: Інститут історії України НАН України, 2003.-С.136.

⁵ Там само.-С.330.

⁶ Там само. –110.

⁷ Український історичний журнал.- 2003.-№4.-С.44-45.

⁸ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи// Український історичний журнал, № 4, 2001.-С.44-45.

⁹ М.Барац «Курс вексельного права в связи с учением о векселях и вексельных операциях».-Спб., 1893.

¹⁰ Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права.-Т. I. Введение. Торговые деятели.-М.:

Статут, 2003.-544 с.; Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права.- Т.2. Товар. Торговые сделки.-М.: Статут, 2003.-480 с.

¹¹ Золотов В.А. Хлебный экспорт России через порты Чёрного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX в.-Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. Ун-та, 1966; Алавердов Э.Г. Внешняя торговля России через порты Черного и Азовского морей в конце XIX – нач. XX в. – Автор. Дис.К.и.н.– Р/Д., 1975.–21 с.; Алавердов Э.Г., Лубский А.В. История СССР (период империализма): Внешняя политика России в конце XIX-начале XX в. Учебно-методическое пособие.-М.: Изд-во МГУ, 1991.-62 с.

¹² Попов Александр. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту.-Х.: Радянський селянин, 1927.-80 с.

¹³ Китанина Т.М. Хлебная торговля России. Очерк правительственной политики. 1875-1914.-Л., 1975.

¹⁴ Ляшенко П.И. История народного хозяйства СРСР.-М., 1948; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку (60-90 рр. XIX ст.).-К.: Наука, 1968.